

R.1308 (M.1892/1893) TARİHLİ ERZURUM VİLAYET SALNAMESİ'NE GÖRE BAYEZİD SANCAĞI¹

Bayezid Sanjak According to Erzurum Provincial Yearbook Dated R.1308 (A.D. 1892/1893)

Mehmet Kerem KARASU*
Demet KARASU**

Öz

Bayezid Sancağı, Osmanlı egemenliğine girdiği 1514 senesinden itibaren, gerek İran ve gerek Rusya ile münasebetlerde sahip olduğu jeostratejik konumu ve ayrıca önemli ticaret yollarının kesiştiği bir mevkiye sahip olmasından dolayı Osmanlı Devleti'nin doğuya açılan en önemli sancaklarından birisi olmuştur. Osmanlı Devleti 1847 yılından itibaren devlet yıllıkları olan salnameleri tutmaya başlamıştır. Vilayet salnamelerinin hazırlanmasında ilk örneği İbrahim Halet Bey'in yayımladığı "Fihrist-i Salname-i Halep" adlı eser örnek alınarak 1866 yılında ilk eyalet salnamesi olan Salname-i Vilayet-i Bosna yayımlanmıştır. Vilayet salnamelerinde, Osmanlı Devleti'ne bağlı vilayetlerin yıllık olarak idari taksimatı ve teşkilatı, görevli memurları, maarif kurumları, tarihçesi, coğrafi yapısı, eski eserleri, nüfusu, zirai ve ticari üretimi, gibi pek çok konuya yer verilmiştir. Bu yönüyle vilayet salnameleri, XIX. yüzyılın ortasından itibaren merkez ve taşra teşkilatı hakkında önemli bilgiler veren çok değerli ana kaynaklardır. Bu çalışmada, R.1308 Erzurum Vilayet Salnamesi'nin verdiği bilgiler ışığında, Ağrı Dağı'nın eteğinde bulunan Bayezid Sancağı ile ona bağlı olan Karakilise, Tutak, Eleşkirt ve Diyadin kazaları idari, sosyal, ekonomik, coğrafi ve demografik açılardan ele alınmaya çalışılacaktır. Böylece XIX. yüzyılın son çeyreğinde bölgenin genel vaziyeti ortaya çıkarılarak geniş bir perspektiften yerel tarih incelemesi yapılmış olacaktır. Osmanlı tarihinin en önemli dönemlerinden biri olan Sultan II. Abdülhamid döneminde Rus ve İran sınırlarının kesişim noktasındaki bir sancağın fotoğrafı çekilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Osmanlı Devleti, Bayezid Sancağı, Salname.

Abstract

Bayezid Sanjak, since the time of the Ottoman rule in 1514, had been one of the most important Sanjaks of the Ottoman Empire opened to the east, because of its geostrategic position both in terms of relations with Iran and Russia, and also because of its position in the intersection of important trade routes. The Ottoman State begun to record salname (yearbook), which were the state annals, since 1847. In the preparation of provincial salname, taking the example of the work "fihrist-i salname-i Halep" published by Ibrahim Halet Bey, in 1866, Salname-i Vilayet-i Bosna, the first state salname was published. In provincial salnames, the provinces affiliated to the Ottoman Empire have a number of themes such as the administrative system and organization, officers, educational institutions, short history, geographical structure, ancient monuments, population, agricultural and commercial production annually. In this respect, provincial salnames are the most precious resources that provide important information about the central and provincial organization since the middle of the 19th century. In this study, in the light of information provided by R.1308 Erzurum Province Salnamesi, Located on the edge of Mount Ararat, Bayezid Sanjak and its affiliated counties as Karakilise, Tutak, Eleşkirt and Diyadin will be examined from the administrative, social, economic, geographical and demographic aspects. Thus, XIX. In the last quarter of the nineteenth century, the general condition of the region will be revealed and local history will be examined from a wide perspective. In the reign of Sultan Abdulhamid the second, one of the most important periods of Ottoman history, a photograph of the sanjak at the intersection of Russian and Iranian borders will be taken.

Keywords: History, Ottoman Empire, Sanjak of Bayezid, Salname.

Giriş

Osmanlı Devleti idari taksimatı içerisinde Erzurum Vilayeti'ne bağlı olan Bayezid Sancağı, doğuda İran, kuzeyde Rusya, batıda Erzurum Sancağı, güneyde ise Bitlis ve Van Vilayetleri ile çevrilmiştir (Sami, 1306:1234). Bayezid adını, Celayirliilerden Sultan Ahmed'in

¹ Bu çalışma 18-20 Ekim 2017 tarihlerinde Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi'nde düzenlenen IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumunda sözlü olarak sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

* Arş. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. mkeremk@hotmail.com.

** Arş. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. demetdural@hotmail.com.

kardeşi Şehzade Bayezid'den aldığına dair tespitler mevcuttur (Darkot, 1979: 368). Bayezid ve bölgesi, Sultan I. Selim (Yavuz Sultan Selim) tarafından 1514 senesinde Çaldıran Seferi ile Safevilerden alınarak Osmanlı Devleti'nin egemenliğine geçmiştir. Bu tarihten sonra, bazen Van ama çoğunlukla Erzurum'a bağlı olarak yönetilen Bayezid, vilayet sistemi oluşturulduktan sonra Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancak olarak yönetim düzeni içerisindeki yerini almıştır (Karataş, 2011a: 172; Darkot, 1979: 368). Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra müstakil bir vilayet olan Bayezid'in, vilayet merkezi 1927 senesinde *Karaköse*'ye (Karakilise) nakledilmiştir. 1938 senesinde ise, sınırları içerisinde barındırdığı *Ağrı Dağı*'na izafe olacak şekilde vilayet merkezinin adı, bugün de bilinen şekli olan *Ağrı*'ya çevrilmiştir (Halaçoğlu, 1988: 480; Darkot, 1979: 368).

Bayezid Sancağı, Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra Tanzimat devrindeki değişikliğe kadar (1845), *yurtluk-ocaklık* adı verilen sancak yönetim şekliyle yönetilmiştir. Yurtluk-ocaklık sancak sistemi, Osmanlı Devleti tarafından daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde uygulanan, bu bağlamda sancak idaresini, aşiretlerin yoğun olduğu yerler olduğundan dolayı, belli bir aileye vermesi yoluyla teşkilatlandırılmasıyla ortaya çıkmıştı. Bu sancaklarda her ne kadar klasik sancaklarda olduğu gibi tahrir yapılmakta ve tımarlı sipahi bulundurmakta ise de klasik sancaklardan farklı olarak aile üyelerine bazı imtiyazlı tımar ve zeametler verilmekteydi. Sancakbeylerine ise kapı kethüdalığı görevlileri merkezden padişaha yakın olan kişilerden tayin edilir ve böylece buradaki mutasarrıfların merkezi bir kontrole tabi tutulması sağlanırdı (Karataş, 2014: 8-9; Kaya, 2016: 20-21).

Osmanlı Devleti'nin yurtluk-ocaklık sancak yönetim şeklini uygulamasının temel amacı; merkezi otoriteyi tesis etmenin zor olduğu bölgelerde düzeni sağlamak amacıyla mahalli beyler devletin resmi bir memuru tayin kılınmıştır. Bu beyler devletin hizmetinde çalıştırılmış ve böylece aşireti ile bölgede devlete karşı huzursuzluk oluşturabilecek bir unsur olmaktan çıkarılması sağlanmıştır (Kılıç, 1999: 120; Karataş-Karasu, 2017: 371). XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti idari açıdan zafiyet göstermeye başlamış, bu durum doğal olarak sınır bölgelerine de sirayet etmiştir. Yurtluk-ocaklık sancakların idarecileri konumunda olan beylerin kimi zaman İran'a temayül etmeleri neticesinde ortaya çıkan tehlikeler, halkı vergiler yoluyla ekonomik olarak zora sokmaları, kendi kontrolleri altında bulunan toprakları genişletmek amacıyla çıkardıkları kargaşa, devletin ekonomik olarak bu sistemle yönetilen sancaklardan beklediğini alamamaya başlaması, doğu eyaletlerinin pek çok yönden kötü gidişatı, Kavalalı isyanının baskısının Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de artması gibi sebeplerin zorlamasıyla Osmanlı Devleti bu bölgeleri merkezileştirme yoluna gitmeye karar vermiş ve yurtluk-ocaklık sistemi üzerinde değişikliklere başlamıştır (Karataş, 2014: 10). 1845 senesinde yurtluk-ocaklık sistemin kaldırılmasıyla hemen tüm kurumlarında modernleşme ve merkezileşme başlayan Osmanlı ülkesinde bir dönüşüm başlamış ve merkezileşmenin daha çok hissedildiği klasik sancak diyebileceğimiz bir sisteme geçilmiştir (Karataş, 2014: 11). Yurtluk-ocaklıkların hazinece zapt edilip bu tarz bir idari hüviyetin ilga edilmesinin ardından yurtluk-ocaklık sancak ve arazilere tasarruf eden kişi ve hanedanlara belirli kriterler çerçevesinde maaşlar bağlanmıştır (Karataş-Karasu, 2017: 372).

Bayezid Sancağının da Tanzimat'la birlikte yurtluk-ocaklık sancak statüsü kaldırılmış ve sancağın idaresi, merkezi yönetim tarafından değiştirilmeye başlanmıştır. Buranın son yurtluk-ocaklık mutasarrıfı olan Mehmed Behlül Paşa 1850 yılında görevden uzaklaştırılarak yerine Feyzullah Ağa atanmıştır (Karataş-Karasu, 2017: 375). Yurtluk-ocaklık sistemin kaldırılmasından sonra Bayezid Sancağında da, aşiretlerin yoğunlukta olduğu sancaklarda olduğu gibi, aşiretler birer nahiye olarak örgütlendirilmiş ve böylece aşiretlerin başıboş şekilde dolaşmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu değişim özellikle 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesinden beklenen sonucun alınmasıyla 1867 senesinde nizamname tüm ülke topraklarında uygulanmaya başlandı. 1871 yılındaki *İrade-i Umumiyye-i Vilayet*

Nizamnamesi ile Osmanlı idaresi vilayet yönetiminde yeni bir döneme girmiş oldu. Bu nizamname ile Erzurum'un doğusunda kalan aşiretlerin meskûn olduğu bölgelerde aşiretler birer nahiye olarak telakki edilmiş ve aşiretin önde gelen beylerine ise nahiye müdürlükleri verilmiştir. Böylece var olan aşiret yapılanması modern bir nizamnameye tabi tutularak kontrol altına alınmaya çalışılmıştır (Ortaylı, 2011: 105; Karataş, 2011b: 105-106; Karataş, 2014: 172-173). Sultan II. Abdülhamid'in padişahlığı döneminde 1891 yılından itibaren aşiretler üzerinde kontrolü artırmak amacıyla bu bölgelerde *Hamidiye Hafif Süvari Alayları* oluşturulmuştur (Karataş, 2014: 11). İncelenen salnamenin muhtevasını oluşturan yıllarda alaylar henüz teşekkül etmediği için salnamede bu hususla ilgili bilgilere rastlanmamıştır. Ancak ilerleyen yıllara ait Erzurum Vilayet Salnamelerinde alaylar için yeni fasıllar açıldığı görülmüştür.

Genel olarak bakıldığında Bayezid Sancağı XIX. Yüzyıldaki hemen hemen tüm idari reformlardan etkilenmiş ve ülke genelinde yapılan ıslahatlar buraya da yansımıştır.

Salnameler ve Önemi

Son dönem Osmanlı Devleti'nin tarihi hakkında bir araştırma yapılmak istediğinde önemli ana kaynaklardan olan Salname kelime olarak; Farsça olan *sal* (yıl) ve *name* (yazılı şey, mektup) kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuş olup *yıllık* anlamına gelmektedir (Ünal, 2011: 588; Palalı, 2010: 1-2; Sütçü, 2004: 80). Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti literatürüne girmiş olan salnameleri, *resmi* ve *özel* olarak ikiye ayırmak mümkündür (Aydın, 2009: 51-52). Osmanlı Devleti'nin resmi olarak yazılmış ve yayımlanmış olan salnamelerini "Devlet Salnameleri", "Nezaret Salnameleri" ve "Vilayet Salnameleri" olarak incelemek doğru olacaktır.

İlk devlet salnamesi 1847 (H. 1263) senesinde Mustafa Reşid Paşa'nın öncülüğünde Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmıştır. Osmanlı devlet salnameleri, *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* adıyla 1847-1912 seneleri arasında düzenli olarak hazırlanmış ve basılmıştır. I. Dünya Savaşı esnasında ara verilmiş olan salnamelere Türkiye Cumhuriyeti döneminde de devam edilmiş, *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı* adıyla 1928-1929 yıllarında Latin harfleriyle basılmıştır (Aydın, 2009: 52; Palalı, 2010: 3). Devlet salnameleri özellikle 1878 senesinde muhteva bakımından en mükemmel halini almış ve Osmanlı devlet teşkilatı ayrıntılı olarak verilmiştir. Önemli devlet kademeleri ve o sene o memuriyet görevini yürüten memurların isimleri, unvanları, görevleri, atanma tarihleri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan o güne kadar gelmiş olan tüm padişahların hal tercüme ve unvanları, yabancı devletlerin elçileri ve bazen bu devletlerin hükümdarları, idare şekilleri, yüz ölçümleri, nüfusları, paraları ve askeri durumları, devletin parasının yabancı para birimlerinde karşılığını gösteren tablolar, sosyal hayatın içinden pek çok konu (panayırlardan dini günlere kadar ayrıntılı bir takvim) bunlardan bazılarıdır. Bunların dışında Osmanlı Devleti'nin idari taksimatı vilayet, sancak, kaza, nahiye ve köy olarak ayrıntılı bir şekilde verilmektedir (Aydın, 2009: 52; Palalı, 2010: 3-4).

Devlet salnameleri kadar düzenli bir şekilde olmasa da yayınladıkları dönem için önemli kaynaklardan olan *nezaret salnameleri*, nezaretler ve askeri kurumlar tarafından hazırlanarak 1865-1908 yılları arasında elli dört adet basılmıştır. İki Keçecizade Fuad Paşa tarafından neşredilmiştir ve devletin kara ve deniz ordularının teşkilat yapısı ile personel sayısını veren askeri nitelikli önemli bir kaynaktır. Askeri nitelikte olan ikinci salname ise 1890 senesinde yayımlanan Bahriye Salnamesidir ki, bu grubun en düzenli yayınları arasında yer alır. Bunlardan başka, Nezaret-i Hariciyye Salnamesi, İlmiyye Salnamesi, Rasadhane-i Amire Salnamesi, Rüşumat Salnamesi gibi farklı birimlere ait salnameler de mevcuttur (Aydın, 2009: 52-53; Palalı, 2010: 5-6; Sütçü, 2004: 86-87).

Yapılan araştırmaya konu olan *Vilayet Salnamelerine* Halep mektupçusu İbrahim Halet Bey'in yayımladığı *Fihrist-i Vilayet-i Halep* isimli salname örnek olmuştur. Babîali'nin verdiği bilgilerin dikkatini çekmesi üzerine tüm vilayetlere birer nüsha gönderilmiş ve her vilayetin bu örnekte olduğu gibi salnameler hazırlanması istenmiştir. Bu bağlamda ilk resmi vilayet salnamesi 1866 senesinde *Salname-i Vilayet-i Bosna* adıyla Bosna Vilayetinde yayımlanmıştır. Daha sonra bu salnameyi sırasıyla Halep, Konya, Suriye, Tuna eyaletleri salnameleri izlemiştir. Bazı vilayetler tek bir salname yayımlamışken, bazı vilayetlerde bu sayı 35'i bulmuştur. Toplam vilayet salnamesi olarak 504 adet künye tespit edilmiştir. Vilayet salnameleri içerik bakımından farklılık göstermekle birlikte, bunlarda genellikle vilayetin idari teşkilatı, teşkilatın içerisindeki memurları, tarihi, eski eserleri, coğrafyası, idari taksimatı, üretim faaliyetleri, ticareti ve nüfusu hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür. Vilayet tarihi çalışan araştırmacılar için çok önemli bir mahiyette bulunan salnamelerde, vilayetlerin pek çok imareti hakkında da bilgi bulunmaktadır (Aydın, 2009: 53; Palalı, 2010: 6-8).

Resmi salnamelerin dışında bir de *özel salnameler* olarak adlandırılan, özel kurum ve kişiler tarafından yayımlanan salnameler mevcuttur. Bunların ilki Ali Suavi tarafından *Türkiye Fi Sene 1288* (1871) adıyla Paris'te yayımlanmıştır. Düzenli bir şekilde 3 sene çıkan bu salnamelerde Ali Suavi Osmanlı Devleti'nin coğrafi durumu, nüfusu, üretimi, kara ve deniz yolları, ticaret gemileri ve limanları, para ve ölçü birimleri ve şirketleri hakkında bilgiler vermiştir. Bundan başka Ebüzziya Mehmed Tefvik tarafından *Salname-i Hadika*, *Salname-i Ebüzziya*, *Rebi-i Marifet* ve *Nevsal-i Marifet* adlarıyla salnameler çıkarılmıştır (Sütçü, 2004: 85). Bu salnamelerde gazete ve dergilerde çıkan önemli yazılardan derlemelerin dışında, sanat, meslek ve sağlık konularındaki yazılara da yer verilmiştir. Bunlardan sonra Musavver Nevsal-i Servet-i Fünun, *Salname-i Servet-i Fünun*, *Milli Nevsal*, *Nevsal-i Afiyet* ve *Salname-i Tıbbi*, *el-Münakkah*, *Nevsal-i Asr*, *Nevsal-i Malumat*, *Nevsal-i Askeri*, *Nevsal-i Osmani*, *Nevsal-i Milli* gibi pek çok özel salnameler yayımlanmıştır (Aydın, 2009: 53-54; Palalı, 2010: 9-10).

Vilayet salnameleri içerisinde Erzurum Vilayet Salnameleri 1870 senesinde tutulmaya başlanmış olup, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1882, 1887, 1892, 1894, 1897, 1899, 1900 senelerinde kısmen düzenli olarak toplamda 15 adet tutulmuştur.

R.1308 (M.1892/1893) tarihli Erzurum vilayet salnamesi'ne göre Bayezid sancağı

Sancak hakkında genel bilgiler

Sancak hakkında bilgiler verilirken, Erzurum Vilayet Salnamesi'ndeki bilgileri karşılaştırmak maksadıyla, XIX. yüzyılın sonlarında Duyûn-ı Umûmiye idaresinde görev almış ve Osmanlı coğrafyasının büyük bölümünde ekonomik, sosyal ve kültürel envanter çalışması yapmış ve bu çalışmasını 1892 senesinde *La Turquie D'asie* adlı eseriyle yayımlayan Fransız araştırmacı ve yazar Vital Cuinet'ten de faydalanılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti resmi vesika verilerini, dönemin önemli seyahatnamesinin bilgileriyle kıyaslamak da mümkün olmuştur.

Bayezid Sancağı, bağlı bulunduğu Erzurum Vilayet merkezinin güneydoğusunda bulunmaktadır ve merkez sancağa olan mesafesi 48 saattir. *Bayezid* (merkez kaza), *Diyadin*, *Antab (Tutak)* (Sezen, 2006: 496, 648), *Eleşkird* ve *Karakilise* olmak üzere 5 adet kazadan oluşmaktadır (Cuinet, 1892: 228; Salname, 1308: 192). Sancağın toplam nüfusu 60.425'tir. Salnamede sadece cinsiyet ayrımı yapılmış olup, bu nüfusun 32.642'si erkek 27.783'ü ise kadından oluşmaktadır.²

² R. 1308 Tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre Bayezid Sancağı'nın nüfus verileri için bk. Tablo 1.

Yer şekilleri olarak bakıldığında, Bayezid sancağında ormanlık alan bulunmamakla beraber kısım kısım söğüt ve kavak ağaçlarına rastlamak mümkündür. Sancağın kuzeyinde Ağrı Dağı, Perli ve Köseadağı, güneyinde ise Aladağ ve Huri Dağı bulunmaktadır. Bunlardan en meşhuru Anadolu'nun da en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'dır ki bu dağ Bayezid'in 20 km güneyinde ve İran sınırında bulunmaktadır ve yüksekliği 5.400 metredir (Mehmed Hurşid Paşa, 1997: 259). Ararat olarak da bilinen bu dağa, Kur'an-ı Kerim ve Tevrat'ta da yer alan Nuh Tufanı'ndan kurtulan Hz. Nuh'un gemisinin indiğine inanılmaktadır. Murat nehri de sancak sınırları içerisinde geçmektedir. Sinek Yaylası olarak bilinen yaylada ise Balık Gölü denilen bir göl mevcuttur. Bunlar dışında pek çok irili ufaklı çay bulunmaktadır. Diyadin kazası sınırları dâhilinde 4 adet ve Tutak kazası dâhilinde 1 adet kaplıca bulunmaktadır ve bu kaplıcalar başta verem olmak üzere pek çok hastalığa iyi gelmektedir (Salname, 1308: 197-200).

Bayezid kazasında ehlullah³dan Ahmed-i Hani ve meşayih⁴-ı kiramdan Seyyid Ahmed Taha ve sâdât⁵-ı kiramdan Şeyh Abdülaziz ve Antab kazasında Şeyh Muhyiddin Arabi Hazretlerinin oğlu Sultan Mehmed ve Pervane Baba ve Seyyid Karyesi civarında Uryan Baba bilinen ziyaretgâhlardır (Salname, 1308: 197-200).

Yüksek ve dağlık bir arazide, nehrin iki kıyısında, genelde birbirinden dağınık bir şekilde yapılmış evlerden oluşan *Bayezid* kaza merkezi ve kendisine bağlı olan 113 adet köyde 1.196 hane bulunmaktadır ve bu hanelerde 4.723 erkek ve 3.938 kadın toplam 8.661 nüfus yaşamaktadır. Sancak merkezi olan Bayezid kazasında viran bir halde 1 kale, sanatsal bir güzelliğe sahip 1 adet hükümet konağı, 4 cami ve mescit, 1 mekteb-i rüşdiye, 4 mekteb-i iptidai ve medrese, 2 tekke ve türbe, 4 kilise, 1 hamam, 19 han, 169 dükkân, 5 değirmen, 1 köprü, 13 çeşme ve 2.542 arsa mevcuttur. Aşiretler halinde yaşayan kasaba ahalisi ekseriyetle seccade yapımında kullanılmak üzere keçe üretirler ve bunun dışında halı ve kilim dokuyarak bunları satarlardı. Günlük hayatta gerekli olan bazı önemli işler için sanayi ustaları da mevcuttur. Tarım ürünleri olarak ise, buğday, arpa, zeyrek (keten tohumu), darı, nohut, mercimek, kavun, karpuz, soğan ve bazı sebzeler yetiştirilirken, vişne, erik, zerdali ve elma gibi meyve ağaçları da kasabada mevcuttur. Bunlardan arpa ve buğdayı şehir dışına nakledelelerdi (Salname, 1308: 193).

Vital Cuinet'in *La Turquie D'asie* adlı, 1890 senesinde kaleme aldığı ve 1892 senesinde basılan eserinde Bayezid Sancağının nüfusu⁶, 41.471 adet Müslüman, 1.754 Katolik, 8.652 Gregoryen, 99 Protestan, 131 Farsi, 437 Yabancı olmak üzere toplam 52.544 olarak verilmiştir (Cuinet, 1892: 228). Vilayet salnamelerinden farklı olarak sancak verilerini toplu bir şekilde vermeyi uygun bulmuştur. Bayezid kaza merkezi 3 nahiye ve 78 köyden oluşmakta olup, Müslümanlara ait cami sayısı 8, Ermeni Gregoryen kilise sayısı 5 olmak üzere toplam 13 adet ibadethane olduğundan bahsetmektedir (Cuinet, 1892: 230). Bunun dışında sancakta, Müslümanlara ait 2 adet ilkökul ve 1 adet ortaokul seviyesinde okul ve 1 adet de Ermeniler için ortaokul seviyesinde eğitim kurumu olduğundan bahsetmektedir (Cuinet, 1892: 230). Bayezid Sancağının yıllık tarımsal üretimi; 2.030.000 şinik⁷ buğday, 1.569.000 şinik Arpa, 34.000 şinik keten tohumu, 26.000 şinik darı ve 1.000 şinik mercimek olmak üzere toplamda 3.660.000 şiniklik bir tarım üretimi mevcuttur (Cuinet, 1892: 231).

³ Ehlullah: Tanrı adamı, velî, evliyâ. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi yay., Ankara 2005, s. 210.

⁴ Meşayih: Şeyhler. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 630.

⁵ Sâdât: Hz Hasan neslinden gelmek üzere Hz. Muhammed'in soyundan gelenler, seyyitler. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s.

⁶ Cuinet'e göre 1890 senesi Bayezid Sancağı'nın Nüfusu için bk. Tablo 2; Grafik 1.

⁷ Şinik: Bir ağırlık birimi olup, Kilenin 1/4'ine tekâmül eder. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s. 651.

Antab (Tutak) kazası 3 nahiye ve 95 köyden oluşmakta olup buralarda toplam 2.498 hanede 5.768 erkek ve 4.756 kadın ve toplamda 10.524 kişi yaşamaktadır. Tutak merkez kazası, Bayezid merkez kazasına 24 saat mesafededir. Kaza merkezinde 7 odadan oluşan 1 adet hükümet konağı, 2 cami, 30 adet medrese ve mektep, 3 türbe, 1 kilise, 33 dükkân, 8 han, 20 değirmen, 2 kaplıca, 3 çeşme ve 1 köprü bulunmaktadır. Dokuma alanında kilim, keçe ve bir tür halı üretilmektedir. Tarım ürünleri olarak ise buğday, arpa, keten tohumu, darı, nohut ve mercimek yetiştirilmektedir (Salname, 1308: 193-195).

Tutak, 3 nahiye ve 79 köyü ve 6.239 Müslüman, 214 Ermeni ve 29 yabancı ile toplamda 6.482 nüfusu ile Cuinet'in eserinde yer almaktadır. İçerisinde Müslümanlara ait 1 adet medrese ve 3 adet ilkokul ile 2 cami olan Tutak kazasında hububat, sebze meyve yetiştiriciliği ve hayvancılık da ön plandadır (Cuinet, 1892: 239-240).

Günümüzde Ağrı şehir merkezi olan *Karakilise* kazasında, 55 adet köyden oluşan 1.436 hanede, 4.597 erkek ve 3.500 kadın olmak üzere toplamda 8.097 nüfus yaşamaktadır. Karakilise merkez kazası, Bayezid merkez kazasına 18 saat mesafededir. Kaza merkezinde 1 hükümet konağı, 2 bölümden oluşan askeri kışla, 2 cami, 2 sıbyan mektebi, 5 kilise ve manastır, 42 han, 100 dükkân, 2 mağaza, 1 fırın, 35 değirmen, 93 ambar, 291 samanlık, 185 arsa, 16 çeşme ve 4 köprü bulunmaktadır. Mamul ürünleri keçeden kilim ve çoraptan ibarettir. Zirai ürünleri ise, buğday, arpa, keten tohumu, darı, mercimek, soğan, kavun, karpuz, şalgamdır (Salname, 1308: 194-195).

Karakilise'den Cuinet'in eserinde, 3 nahiye ve 58 köyden oluşan, 4.704 Müslüman, 2.092 Ermeni ve 142 yabancı olmak üzere toplamda 6.938 nüfustan oluşan, içerisinde Müslümanlara ait 2 ilkokul ve cami ve Ermenilere ait 7 adet ibadethane olduğundan, keçe ve halı üretilen, hububat ve sebze meyve yetiştirilen, hayvanlar için geniş otlakları olan bir kaza olarak bahsedilmektedir (Cuinet, 1892: 236-237).

Eleşkirt merkez kazası, Bayezid merkez kazasına 24 saat mesafededir. Eleşkirt kazasında toplam 7 nahiyesi ve 104 köyünde, 2.688 hanede ve 11.552 erkek ve 10.107 kadın ve toplamda 21.659 nüfus yaşamaktadır. Kaza merkezinde 1 hükümet konağı, 2 cami, 1 mekteb-i rüşdiye, 3 medrese ve mektep, 1 tekke, 7 kilise ve manastır, 80 kadar dükkân ve oda, 70 han, 51 değirmen, 9 bezirhane⁸, 1 köprü ve 8 çeşme mevcuttur. Mamul ürünleri keçeden kilim ve çoraptan ibarettir. Zirai ürünleri ise, buğday, arpa, keten tohumu, darı, soğan, mercimek, nohut gibi ürünlerdir.

Eleşkirt'ten Cuinet'in eserinde, 6 nahiye ve 115 adet köyden oluşan, 13.873 Müslüman, 6.060 Ermeni ve 178 yabancı olmak üzere toplamda 20.111 nüfuslu, içerisinde Müslümanlara ait 6 adet ilkokul ve Ermenilere ait 4 adet ilkokul ile Müslümanlara ait 9 cami ve Ermenilere ait 4 adet kilise olan; çayırıları, meraları ve akarsuları ile meşhur bir kaza olarak bahsedilmektedir (Cuinet, 1892: 237-239).

Diyadin merkez kazası, Bayezid merkez kazasına 6 saat mesafededir. 3 nahiyeden ve 93 köyden oluşan Diyadin kazasında 1.827 hanede, 6.002 erkek ve 5.482 kadın ve 11.484 nüfus mevcuttur. Kaza merkezinde 2 cami, 2 medrese, 4 sıbyan mektebi, 1 kilise, 30 dükkân, 5 han, 1 türbe, 7 çeşme, 2 köprü, 25 değirmen, 4 kaplıca ve 100 arsa mevcuttur. Mamul ürün olarak ise keçe, kilim ve çorap mevcuttur. Tarımsal üretim olarak buğday, arpa, keten tohumu, mercimek, nohut, darı, çavdar, kavun, karpuz yetiştirilmektedir (Salname, 1308: 196).

⁸ *Zeyrek*, *bezir* olarak da bilinen bir çeşit keten tohumu adıdır. Bu tohumdan çıkarılan yağa ise *beziryağı* ismi verilir ve yağın çıkarılma işleminin gerçekleştirildiği bir çeşit değirmene ise *bezirhane* adı verilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Selehattin Tozlu-Ümit Kılıç, "Erzurum Ziraat Tarihinden Notlar: Zeyrek", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 4, Giresun 2015, s. 108-110.

Cuinet ise Diyardin'den 3 nahiye ve 88 köyden oluşan, 10.706 Müslüman, 364 Ermeni, 88 Yabancı olmak üzere toplamda 11.158 nüfustan, içerisinde 1 adet medrese ve 4 adet ilkokul, 2 cami ile Ermenilere ait 3 kilise ve 1 manastır bulunan, tarımsal üretim olarak ise hububat, sebze meyve üretimi ve hayvancılıkla geçim sağlanan, halı, giyim eşyası ve keçe üreten bir kaza olarak bahsetmektedir (Cuinet, 1892: 234-235).

Bayezid Sancağı'nın idari yapısı ve memurları

Liva yönetimi

1892 senesinde Bayezid Sancağı'nın başında mutasarrıf⁹ olarak Mehmed Ali Paşa vardır.¹⁰ Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde genel olarak kabul görmüş uygulama gereği, mutasarrıf olarak atanmış paşalar, görev yerlerine gitmezler ve yerlerine kendi işlerini yürütmesi için vekil sıfatıyla birer “*Naib*” gönderirlerdi. Bu uygulama ile Bayezid Sancağı'nda da karşılaşılmakta ve Mehmed Ali Paşa livadaki görevleri kendi adına yürütmesi için Mehmed Es'ad Efendi'yi yerine naib olarak görevlendirmiştir. Naib ile beraber liva yönetiminde bulunan görevli diğer memurlar ise, Müftü Hacı Mahmud Efendi, muhasebeci Hasan Hüsni Efendi ve tahrirat müdürü Hüseyin Avni Efendi'dir (Salname, 1308: 184).

Osmanlı Devleti'nde özellikle Tanzimat dönemiyle beraber eyalet ve sancak yönetimlerinde, halkın da yönetime katılmasını sağlamak amacıyla birer meclis oluşturulmuştur. *Sancak İdare Meclisi* adı verilen bu meclisler, livaların idari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticari işlerini, idari uyuşmazlık sorunlarını görüşüp karara bağlayan organlar konumundaydılar. Bu meclislerin başkanları vali görev ve yetkilerini kullanan mutasarrıflardır. Bunun dışında bu meclislerde kaza müftüsü, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü gibi görevliler de yer almaktadır. Ayrıca ahalice seçilen iki Müslim ve iki gayrimüslim üye meclisin kadrosunu oluşturmaktaydı (Ortaylı, 2011: 80-81). Buradan da anlaşılacağı üzere bu meclisler hem doğal üyelerden hem de seçilen halk temsilcilerinden meydana gelmekteydi. Livalarda oluşturulan bir *Liva Tefrik Meclisi*, meclise üye olmaya uygun adaylardan altı adet Müslim ve altı adet ise gayrimüslim aday belirler ve bunların isimlerini Liva meclisine sunarlardı. Meclisler ise bu isimler içinden belirlediği dört Müslim ve dört gayrimüslim üyenin isimlerini valiye sunarlardı. Vali ise bu isimler içinden ikişer tane olacak şekilde dört tane üyenin isimlerini Babıali'ye gönderir, Babıali'nin onayı ile bu üyeler meclis üyesi memurlar olarak kesin olarak atanırlardı (Ortaylı, 2011: 82-83). Bayezid Sancağı'nın R. 1308 senesi Erzurum Vilayet Salnamesine göre sancak İdare Meclisi'nin başkanı Mutasarrıf sıfatıyla Mehmed Ali Paşa'dır. Bu meclisin doğal üyeleri Naib, Muhasebeci, Müftü, Mürahas (Delege), Tahrirat Müdürü ve bir de meclis Kâtibidir. Meclisin Seçilmiş üyeleri ise, Yusuf Ziya Efendi, İsmail Hakkı Efendi, Serkis Efendi ve Ohan Ağa'dır (Salname, 1308: 184). Meclisin seçilmiş üyelerinin sayılarına bakılacak olursa, toplamda dört adet üyenin ikisi Müslüman, kalan ikisi ise Gayrimüslim tebaadan oluşmaktadır. Bu durum ise, Sultan II. Abdülhamid Han döneminde Osmanlı Devleti'nin seçilmiş üyeler arasında, Gayrimüslim tebaasına yönetime katılma hakkını Müslümanlarla eşit derecede verdiğini Bayezid Sancağı örneği ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nin liva yönetimindeki baş mahkemesi olan *Liva Bidayet Mahkemeleri*, 1871 yılında yayımlanan Vilayet Nizamnamesi ile bir başkan, iki üye bir mümeyyizden oluşan hâkimli mahkemelerdi. Bu mahkemeler kendi içlerinde Hukuk Dairesi

⁹ Mutasarrıf; Osmanlı Devleti'nin idari yapılanması içerisinde taşra teşkilatında vilayetlerdeki valilere bağlı olan, sancak veya livanın mülki amirleri için kullanılan bir unvandır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Fuat Öreñç, “Mutasarrıf”, *İA*, C 31, TDV yay., İstanbul 2006, s. 377-379.

¹⁰ Bayezid Sancağında 1889-1892 yılları arasında mutasarrıflık görevini yerini getirmiş olan Mehmed Ali Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yakup Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, İstanbul 2014, s. 193.

ve Ceza Dairesi olarak iki kısma ayrılmaktaydı (Kenanoğlu, 2007: 186). Bayezid Sancağı Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi'nin başkanı Naib Mehmed Es'ad Efendi'dir. Bu mahkemenin atanmış azaları Ali Vefa Efendi ve Akop Efendi olup bu azaların yardımcısı ise Mustafa Efendi'dir. Bayezid Liva Bidayet Mahkemesi Ceza dairesi başkanı ise Osman Ferid Efendi'dir. Bu dairenin iddia makamında (müddei-i umumi) Hafız Ahmed Ziya Efendi bulunmaktadır. Bu dairenin fahri azaları ise Mustafa Bey ve Karib Ağa'dır. Bu mahkemenin kalemî görevlileri ise, başkâtip Mehmed Şefik Efendi, zabıt kâtipleri Ali Efendi, Haydar Efendi ve Melkun Efendi, icra memuru Saadettin Efendi, mübaşirler ise Halil Ağa ve Ali Ağa'dır (Salname, 1308: 184). Bayezid Bidayet Mahkemesinin idari yapısında da görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti gayrimüslim tebaasına seçilmiş idari kadroda yer vererek, Müslim tebaasıyla ne kadar eşit bir düzeye getirdiği ortaya çıkmaktadır.

Bayezid Sancağının idari olarak diğer kurumları ve bu kurumlarda görevli olan memurların isimleri salnamede verildiği şekliyle tablolaştırılmış olup, bilgiler aşağıdaki gibidir (Salname, 1308: 185-187):

Muhasebe Kalemî	Tahrirat Kalemî
Abdulkadir Efendi	Muavin: Salih Efendi
Merkez Kâtipi: Kamil Efendi	Mütercim: Han Baba Efendi
Mukayyid: Bağdasar Efendi	Evrak Memuru: Akif Efendi
Şefik Efendi Munis Efendi	Mübeyyiz: Abdülaziz Efendi
Sandık Emîni: Ali Efendi	Müdavim: Mahmud Efendi

Ziraat Bank Şubesi	Vergi Kalemî
Reis: Ahmed Efendi	Memur: Hacı İlhami Efendi
Memur: Hacı Mehmed Efendi	Vukuat Kâtipi: Mehmed Şevket Efendi
Aza:	Refiki Ali Efendi
Mustafa Bey Mehmed Ağa Bedrus Ağa	Defterci: Merd Efendi

Nüfus Kalemî	Belediye Meclisi
Memur: Ahmed Hamdi Efendi	Reis: Baba Efendi
Kâtip: Mehmed Sabri Efendi	Aza
Dize Pasaport Memuru: Hamdi Efendi	Selim Efendi İsmail Efendi
Karabulak Pasaport Memuru: Arslan Efendi	Ohan Ağa Oskan Ağa

Mekteb-i Rüşiye	
Muallim-i evvel: Hafız Reşid Efendi	Muallim-i sani: Hacı Abdülhamid Efendi
Bevvab: Ahmed Ağa	Şakirdan sayısı 31

Defterhane Kalemî	Rüsumat İdaresi
Memur: Hacı Salih Efendi	Memur: Arslan Fahri Efendi
Kâtip: Şakir Efendi	Kâtip: Mehmed Tevfik Efendi

Telgraf ve Posta İdaresi	
Telgraf ve Posta Müdürü: İbrahim Hakkı Efendi	
Muhabere Memuru: Süleyman Efendi	Muavin: Şerif Efendi
Merkez Livaya Mülhak Ademanlı Müdürü: Mirze Ağa	Istabl-ı amire
Merkez Livaya Mülhak Celali Müdürü: İbrahim Ağa	

Bayezid Sancağı Üçüncü Jandarma Taburu	
Binbaşı Hacı Ahmed Şükrü Bey	
Tabur Kâtibi: Mehmed Şakir Efendi	
Süvari Birinci Bölük	Mülazım-ı Evvel: İsmail Efendi
Yüzbaşısı Hasan Ağa	Mülazım-ı Sani: Mehmed Hilmi Efendi
Süvari İkinci Bölük	Mülazım-ı Evvel: Tayyar Bey
Yüzbaşısı Abdülkerim Bey	Mülazım-ı Sani: Ömer Ağa
Piyade Birinci Bölük	Mülazım-ı Evvel: Kahraman Ağa
Yüzbaşısı Nazif Bey	Mülazım-ı Sani: Mahmud Ağa
Üçüncü Komiser Ali Efendi	
Polis Abdullah Efendi	Diğeri İskender Ağa
Diğeri Osman Ağa	Diğeri Murad Ağa
	Diğeri İbrahim Ağa

Kaza yönetimi

Osmanlı Devleti'nde kaza idaresinin başında *kaymakamlar* bulunurdu. Kazaların mülki amirleri konumunda olan kaymakamların görevi kısaca, sancak idaresinin başında bulunan mutasarrıfların görevlerinin kaza ile ilgili kısımlarıdır denilebilir. Kazalarda bulunan Kaza İdare Meclislerine başkanlık yapan Kaymakam, kazanın her türlü idari, mali ve hukuki işlerinden sorumlu idi. Mal Müdürü, Tahrirat Kâtibi, Sandık Emini gibi bazı memurlar ise kaymakama kaza idaresinde yardımcı olmakla görevliydi (Karataş, 2010: 22).

Ele alınan dönemde Bayezid Sancağı, sancağın merkez kazası olan Bayezid kazası dışında, Diyadin, Antab (Tutak), Eleşkird ve Karakilise olmak üzere 4 adet kazadan oluşmaktaydı. Bu kazalar ve idarelerine ait teşkilat ile görevliler aşağıda ifade edilmiştir. Tablolar oluşturulurken salnamedeki şekliyle aktarılmaya çalışılmıştır.

Diyadin Kazası (Salname, 1308: 187-188)

Kaymakam: Mehmed Şevki Efendi	Mal Müdürü: Ahmed Fevzi Bey
Naip: Süleyman Sabri Efendi	Muavini: Hüsnü Efendi
Tahrirat Kâtibi: Şükrü Efendi	Sandık Emini: İsmail Efendi

Meclis-i İdare-i Kaza

Reis Kaymakam Efendi	
Aza-yı Tabiiye	Aza-yı Müntehibe
Naip Efendi	Yusuf Ağa Selim Ağa
Mal Müdürü Efendi	Osman Ağa Ohan Ağa
Tahrirat Kâtibi Efendi	

Bidayet Mahkemesi	Memurin-i Saire
Reis Naip Efendi	Nüfus Memuru: Abdullatif Efendi
Aza: Teymur Ağa	
Aza: Abdurrahman Efendi	Kâtibi: Abdullah Efendi
Başkâtip: Ramiz Efendi	Bank Kâtibi: İbrahim Efendi
Müstantik Muavini: Ahmed Efendi	Tapu Kâtibi: Şamil Efendi
Kâtip-i Sani: Ahmed Lütfi Efendi	

Telgraf ve Posta Memuru: Ahmed Hamdi Efendi
Muavin: Şevki Efendi

Karakilise Kazası (Salname, 1308: 188-189)

Kaymakam: Mehmed Şerif Efendi	Mal Müdürü: Abdullah Efendi
Naip: İbrahim Edhem Efendi	Muavini: Ahmed Efendi
Tahrirat Kâtibi: Mustafa Haşim Efendi	
Sandık Emini: Halil Sabri Efendi	

Meclis-i İdare-i Kaza	
Reis Kaymakam Efendi	
Aza-yı Tabiiye	Aza-yı Muntehibe
Naip Efendi	Ali Ağa
Mürahhas Vekili: Karayet Efendi	Şeyh Abdal Ağa
Mal Müdürü Efendi	Artin Ağa
Tahrirat Kâtibi Efendi	Karyican? Ağa

Bidayet Mahkemesi	
Reis Naip Efendi	
Aza:	Emir Arslan Bey Ohanis Ağa
Aza Mülazımı: Hasan Efendi	
Başkâtip: Şamil Efendi	
Müstantik Muavini: İbrahim Efendi	Kâtip-i Sani: Yunus Efendi

Nüfus Kalemi	Memurin-i Saire
Memuru: Mehmed Vasfi Efendi	Bank Kâtibi: Derviş Efendi
Kâtibi: Murad Efendi	Belediye Reisi: Abbas Efendi
Telgraf Ve Posta İdaresi	Reji Müdürü: Kasım Efendi
Memur: Rıza Efendi	Duyun-ı umumiye Memuru: Vehbi Efendi
Muavin: Mehmed Efendi	Rüsumat Memuru: Fazlı Efendi

Eleşkird Kazası (Salname, 1308: 189-190)

Kaymakam: Hüseyin Hüsni Efendi	Mal Müdürü: İsmail Hakkı Efendi
Naip: Vakkas Efendi (Müderri)	Mal Müdürü Muavini: Osman Efendi
Tahrirat Kâtibi: Yusuf Efendi	Sandık Emni: Abdülkerim Efendi

Meclis-i İdare-i Kaza	
Reis Kaymakam Efendi	
Aza-yı Tabiiye	Aza-yı Muntehibe
Naip Efendi	Emin Efendi
Mal Müdürü Efendi	Mehmed Efendi
Tahrirat Kâtibi Efendi	Osib Ağa Parsih Ağa

Bidayet Mahkemesi	
Reis Naip Efendi	Başkâtip: Mustafa Efendi
Aza: Mahmud Bey	Müstantik Muavini: Süleyman Efendi
Aza: Tatus Ağa	Kâtip-i Sani: Mehmed Ali Efendi

Ziraat Bank Şubesi	Mekteb-i Rüşdiye
Reis: Ali Rıza Bey	Muallim: Ali Rıza Efendi
Kâtip: Mehmed Şükrü Efendi	Bevvab: Fakı Abbas
Aza: Mahmud Ağa Aza: İsmail Efendi	Aded-i Şakirdan 38
Aza: Sukas Ağa Aza: Bedrus Ağa	

Nüfus Kalemi	Memurin-i Saire
Nüfus Memuru: Mehmed Efendi	Merkezer Nahiyesi Müdürü Hüseyin Efendi
Nüfus Kâtibi: Abdullah Efendi	Rüsumat Memuru: Süleyman Efendi
Tapu Kâtibi: Şakir Efendi	Anbar Memuru: Mustafa Efendi
Kapuz-1 aliya Pasaport Memuru: Hali Efendi	

Telgraf ve Posta Memuru: Cevdet Efendi
--

Muavin: Tahsin Efendi

Antab (Tutak) Kazası (Salname, 1308: 190-191)

Kaymakam: İbrahim Necati Efendi

Naip: Mehmed Dursun Efendi

Mal Müdürü: Mehmed Şerif Efendi

Muavi: Muzaffer Bey

Tahrirat Kâtibi: Ebu Bekir Efendi

Sandık Emni: Mehmed Hamdi Efendi

Meclis-i İdare-i Kaza

Reis Kaymakam Efendi

Aza-yı Tabiiye

Naip Efendi

Mal Müdürü Efendi

Tahrirat Kâtibi Efendi

Aza-yı Müntehibe

Hasan Ağa

Musa Ağa

Yusuf Bey

Ali Ağa

Bidayet Mahkemesi

Reis: Naip Efendi

Aza: Hasan Efendi

Aza: Ahmed Bey

Başkâtip: Süleyman Sudi Efendi

Müstantik Muavini: Ziya Efendi

Kâtip-i sani: Ahmed Bey

Nüfus Memuru: Tevfik Efendi

Kâtip: Ali Vasfî Efendi

Ticaret Odası

Reis: Ahmed Bey

Aza: Ali Ağa Aza: Mustafa Ağa

Süleyman Ağa

Kâtip Osman Şevki Efendi

Belediye Dairesi

Reis: Abdülkadir Ağa

Aza:

Şerif Efendi

Mustafa Ağa

Yusuf Ağa

Osman Ağa

Batnos Nahiyesini Müdürü

Hüseyin Paşa Mir Alemra?

Kâtip: Dursun Efendi

Aza:

Şeyh Yusuf Efendi Hacı Mehmed Efendi

Fakı Musa

Artin Ağa

İmtiyaz Müzaliyesi

Sonuç

Salnameler, Osmanlı Devleti'nin son döneminde, merkez teşkilatı, idari teşkilat, nezaretler ve Vilayet tarihleri için en önemli resmi vesikalardandır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin bir sınır şehri olan Bayezid Sancağının son dönem tarihi hakkında ayrıntılı bir resmi kaynak olarak Erzurum Vilayet salnameleri de çok mühim bir yere sahiptir. İncelenen 1892/1893 senelerine ait olan salnamede, görevli memurların kayıtlarının düzenli olarak tutulmaya çalışıldığı, sancak hakkında genel bilgilerin ayrıntılı olarak verildiği görülmektedir. Nüfus bilgileri verilirken tam olarak ayrıntıya girilmemiş, nüfus bilgileri

sadece kadın-erkek ayrımı yapılarak verilmiştir. Bu durum ise sadece salnameye bakarak nüfusun milletlere göre dağılımı hakkında bir kanıya varılmasına engel teşkil etmiştir.

R.1308 (M.1892/1893) tarihli Erzurum Vilayet Salnamesindeki Bayezid Sancağı ile Vital Cuinet'in La Turquie D'asie adlı eseri ile ilgili mülahazalar dikkate alındığında sancağın 4 adet kaza, 18 adet nahiye ve 460 adet köyden oluştuğu görülmektedir. Yine salnameye göre sancağın toplam nüfusu 60.425 olup, veriler yazılırken sadece cinsiyet ayrımı yapılmış olup, bu nüfusun 32.642'si erkek 27.783'ü ise kadındır. Bu bilgiler ışığında Bayezid Sancağının nüfusunun %54,02'si erkek %45,98'i kadından oluştuğunu görülmektedir. Salnamede Sultan II. Abdülhamid'in İslamcılık politikasının bir yansıması olarak, tüm Müslümanlar bir millet olarak ele alınıp nüfus verileri sadece kadın-erkek şeklinde bir ayırım yapılırken Cuinet'in eserinde etnik farklılıklara dayalı bir tasnife rastlanmaktadır. Bunun dışında, salnamedeki nüfus verileri Karpat'ın istatistikleriyle karşılaştırıldığında, verilerin büyük ölçüde birbirleriyle tutarlı oldukları tespit edilmiştir.

Salnamede tüm sancakta tarımsal üretim olarak, buğday, arpa, zeyrek, (keten tohumu), darı, nohut, mercimek, kavun, karpuz, soğan, şalgam, çavdar ve bazı sebzeler yetiştirilirken, vişne, erik, zerdali ve elma gibi meyve ağaçlarının da kasabada mevcut olduğu görülmektedir. Sancak halkı mamul ürün olarak ise keçe, halı, kilim ve çorap üretmektedir. Mamul ürünlere bakıldığında da ortaya çıkan, sancağın en önemli geçim kaynaklarından biri olan hayvancılıktan ise adı geçen salnamede sadece isim olarak bahsedilmekte olup, yetiştirilen hayvanların türlerinin ve sayılarının ayrıntılı olarak verilmemesi de dikkat çeken bir husustur.

Salnamede mevcut ibadethane verilerine bakılarak, sancağın kaza merkezlerinde toplam 12 adet cami ile 18 adet kilise olduğu tespit edilmiştir. Vital Cuinet'in eserinde verilen eğitim kurumu verilerine göre ise sancağın tamamında Müslümanlara ait, 17 adet ilkokul, 1 adet ortaokul ve 2 adet medrese mevcuttur. Bunun dışında Ermenilere ait 4 adet ilkokul ve 1 adet ortaokul olduğu görülmektedir. Sancak genelinde gayrimüslim nüfus oranının sancağın tüm nüfusu içerisinde yaklaşık % 17 olmasına rağmen, Müslümanlardan daha fazla ibadethanelerinin olması dikkat çeken bir husustur. Buna karşın, Sultan II. Abdülhamid Han zamanında eğitim alanında gerçekleştirilen reformlardan dolayı, sancak dâhilinde bulunan Müslümanların gayrimüslimlere nazaran daha fazla eğitim kurumuna sahip olması da önemli bir ayrıntıdır.

Kimi araştırmacılarca Tanzimat döneminin zirvesi olarak kabul edilen Sultan II. Abdülhamid Han döneminde imparatorluğun sınırda bulunan bir sancağında idari teşkilatın yeterince oluşturulduğu, idareye toplumsal katılımın sağlandığı, hemen tüm idari birimlerde haberleşmenin mümkün kılındığı görülmektedir.

Kaynakça

- Aydın, B. (2009). "Salname", *İA*, cilt: 36, s. 51-54, İstanbul: TDV yayınları.
- Cuinet, V. (1892). *La Turquie d'asie*, Paris.
- Darkot, B. (1979). "Bayezid", *İA*, cilt: 2, s. 368-369, İstanbul: MEB basımevi.
- Devellioğlu, F. (2005). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*, Ankara: Aydın kitapevi yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (1988). "Ağrı", *İA*, cilt: 1, s. 479-481, İstanbul: TDV yayınları.
- Karataş, Y. (2011a). "XIX. yüzyılın sonlarında Bayezid Sancağı (İdari ve demografik yapı)", *III. uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi sempozyumu bildirileri*, s. 172-185, İstanbul.
- (2011b). "XIX. yüzyılın sonlarında Bayezid Sancağı'nın demografik yapısına dair tespitler", *Tarih dergisi*, S 52, s. 103-122, İstanbul.
- (2014). *Bayezid Sancağı ve idarecileri (1700-1914)*, İstanbul.

- (2010). *Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum (Sosyal, ekonomik, idari ve demografik yapı)*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Erzurum: Erzurum Atatürk Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü.
- Karataş, Y. & Dural, Karasu, D. (2017). “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e miras kalan bir mesele: Yurtluk-ocaklık ve emlak-i mazbuta mukabili maaşların tasfiyesi”, *The journal of academic social science studies*, S 56, s. 369-382, Elazığ.
- Karpat, H. K. (2010). *Osmanlı nüfusu 1830-1914*, İstanbul.
- Kaya, H. (2016). “Bayezid Sancağı örneğinde Osmanlı idari yapısında yurtluk-ocaklık Sistemi”, *Current research in social sciences*, cilt: 2, S 1, s. 17-26, Ankara.
- Kenanoğlu, M. M. (2007). “Nizamiye mahkemeleri”, *İA*, cilt: 33, s. 185-188, İstanbul: TDV.
- Kılıç, O. (1999). “Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar üzerine bazı tespitler”, *Osmanlı tarihi araştırma ve uygulama merkezi dergisi (OTAM)*, S 10, s. 119-137, Ankara.
- Mehmed Hurşid Paşa (1997). *Seyahatname-i hudud*, İstanbul: Simurg yayınları.
- Ortaylı, İ. (2011). *Tanzimat devrinde Osmanlı mahalli idareleri (1840-1880)*, Ankara: TTK.
- Örenç, A. F. (2006). “Mutasarrıf”, *İA*, cilt: 31, s. 377-379, İstanbul: TDV yayınları.
- Palalı, İ. (2010). “Osmanlı salnameleri ve tarih araştırmalarındaki kaynak olarak önemi”, *Harran Üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi*, S 23, s. 1-13, Şanlıurfa.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, (1308). Def’a 11, Erzurum: Erzurum vilayet matbaası.
- Sütçü, T. (2004). “Sosyal bilimlerde araştırma kaynağı olarak almanaklar, salnameler ve yıllıklar”, *İlmi araştırmalar dergisi*, S 18, s. 79-92, İstanbul.
- Şemseddin Sami (1306). *Kamusu'l-alam*, cilt: II, İstanbul.
- Tozlu, S. & Kılıç, Ü. (2015). “Erzurum ziraat tarihinden notlar: Zeyrek”, *Karadeniz sosyal bilimler dergisi*, cilt: 3, S 4, s. 101-115, Giresun.
- Ünal, M. A. (2011). *Osmanlı tarih sözlüğü*, İstanbul.

Ekler

Ek- 1: 1890 yılı Bayezid Sancağı haritası (Cuinet, 1892: 131).

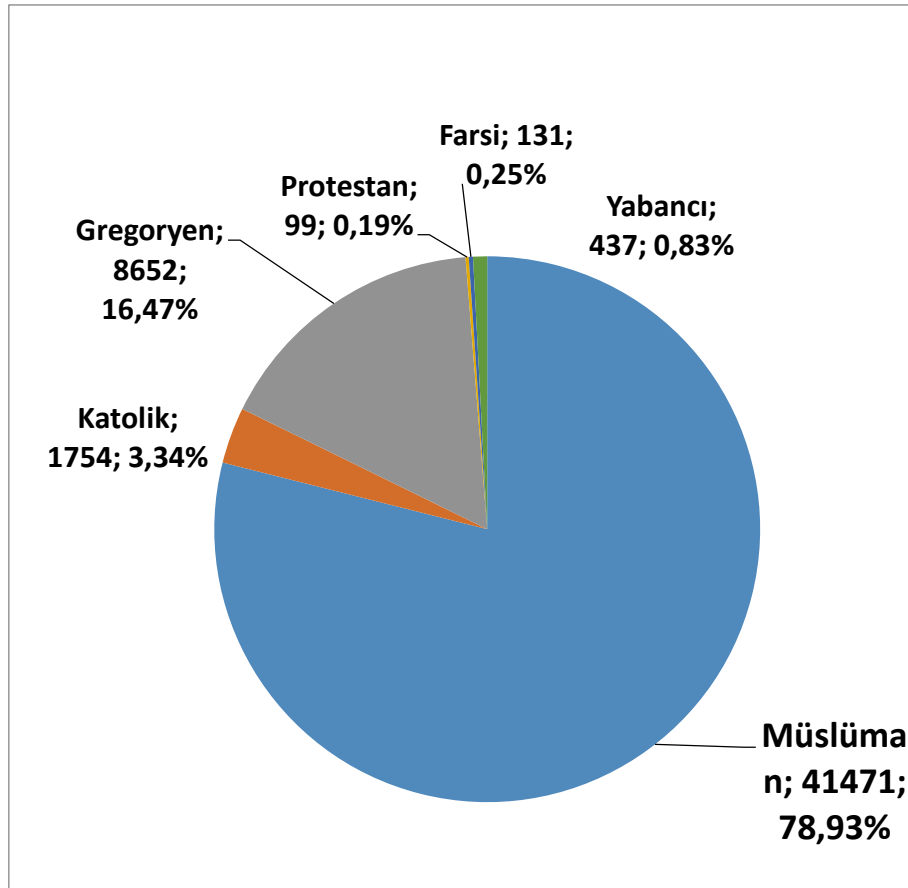

Tablo 1: R.1308 Tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'ne Göre Bayezid Sancağının Nüfusu.

Kaza Adı	Erkek	Kadın	Toplam
Bayezid (Merkez Kaza)	4.723	3.938	8.661
Antab (Tutak)	5.768	4.756	10.524
Karakilise	4.597	3.500	8.097
Eleşkirt	11.552	10.107	21.659
Diyadin	6.002	5.482	11.484
Toplam	32.642	27.783	60.425

Tablo 2: Cuinet'e Göre Bayezid Sancağının Nüfusu (1890).

Sancak Adı	Müslüman	Katolik	Gregoryen	Protestan	Farsi	Yabancı	Toplam
Bayezid	41.471	1.754	8.652	99	131	437	52.544

Grafik 1: Cuinet'e Göre Bayezid Sancağının Nüfus Grafiği (1890).

Tablo 3: Kemal Karpat'a Göre Bayezid Sancağı Nüfusu 1881-1893

Kaza Adı	Müslüman	Ermeni	Katolik	Protestan	Yabancı	Toplam
Bayezid (Merkez Kaza)	8.943	1.913				10.856
Diyadin	10.096	342			3	10.441
Antab (Tutak)	7.633	213			50	7.896
Karakilise	6.199	2.180				8.379
Eleşkirt	14.528	3.607	1.308	52		19.495
Toplam	47.399	8.255	1.308	52	53	57.067